

A Orde do Temple na provincia de Pontevedra: A BAILÍA DE COIA (VIGO)

CARLOS PEREIRA MARTÍNEZ*

Sumario

Neste artigo estúdanse as diversas posesións e rendas que a Orde do Temple, a través da súa bailía de Coia (Vigo), tivo na provincia de Pontevedra (Galicia, España).

Abstract

In this article we study the diverse possessions and incomes held by the Order of the Temple in the province of Pontevedra (Galicia, Spain) through the administrative centre in Coia (Vigo).

1. A FORMACIÓN DA BAILÍA DE COIA

Unha única bailía establecerá a Orde do Temple na actual provincia de Pontevedra: a bailía de Coia (hoxe un barrio de Vigo, cunha igrexa baixo a advocación de San Martiño de Tours).

Como no resto das posesións templarias galegas, a orixe da bailía de Coia sulágase nunha completa nebulosa, da que non nos saca a abondosa bibliografía, aínda que parcial, sobre as posesións dos templarios que dependeron, ao noso criterio, desta casa.

O primeiro dato documentado da súa existencia aparece nun documento do ano 1232, no cal os templarios galegos celebran un Cabido Xeral en Mayorga de Campos (Valladolid). Nel, aparece como confirmante «Domnus I. Munniz comendador de Coya».¹

Polo tanto, nesta data xa se tería cumprido o proceso previo á constitución da encomenda: doazón de terreos, casas, igrexas, cavaduras de terras, etc. que farían necesaria unha xestión directa do patrimonio a través dunha encomenda; proceso que Carlos Estepa cualificaba, ao estudar as encomendas templarias, dunha probábel duración de 20 anos. Xa que logo, a comezos do século XIII, -probábelmente xa no século XII-, comezarían os templarios a recibir os primeiros bens neste territorio.²

A xurisdición de Coia abrangería toda a provincia de Pontevedra, agás a comarca do Deza, que sería xestionada pola próxima bailía luguesa de Canabal, e a do NE (Ventosa), que dependería da tamén bailía luguesa de Sanfiz do Ermo. Son, logo, dúas áreas, interior e costeira, nas que se localizarán as propiedades dependentes desta bailía pontevedresa.

Noutro lugar sostivemos a idea de que os templarios procuraron manter asentamentos costeiros, por motivos comerciais, loxísticos, e tamén polo vencello coas peregrinacións que viñan por vía marítima. O mesmo acontece no interior. Coia, logo, non vai a estar ausente desta tónica xeral; así, atoparemos diversas e estratéxicas posesións no litoral e outras no interior da provincia, ao longo do chamado «Camiño Portugués», unha das vías de peregrinación que, dende o sur, chegaba a Compostela, así como en ramais secundarios deste camiño.

O Camiño Portugués, segundo Juan Bautista Confalonieri,³ viaxeiro que fixo a rota en 1594, pasaba, en Galicia, polas seguintes poboacións: Tui, Porriño, Mos, Redondela, Pontevedra, Portela, couto de Arcos de Santa Mariña,⁴ Caldas de Reis, Valga, Cesures e Padrón, para dende esta localidade chegar a Santiago.

---

*Carlos Pereira Martínez é funcionario do Concello de Culleredo e historiador.

Á parte desta rota principal, existían outras de menor importancia. Así, os viaxeiros que desembarcaban en Baiona dirixíanse cara Vigo, para iren dende alí a Redondela e seguir xa o camiño principal.⁵ Do mesmo xeito, viaxeiros procedentes de Portugal e Ourense, entrarían uns por Crecente cara Pontearreas e Porriño, e outros por Monçao cara Salvaterra e Pontearreas, para logo seguiren tamén por O Porriño.⁶

A presenza templaria será considerábel nestes lugares, buscando sempre o contacto cos viaxeiros e co comercio.

2. POSESIÓNS E RENDAS

2.1. Vigo

Hipólito de Sá fala da existencia de documentos que, ao detallar a circunscrición do bispado de Tui, na Idade Media, figura parte de Vigo como pertencente á xurisdición templaria.⁷ Afirma que o solar dos templarios estaría no lugar que ocupan actualmente as rúas de A Palma e o Triunfo, entre outras, onde posuirían un convento, un priorado e algún edificio máis.⁸ Non descartamos que neste lugar tivesen bens (non conventos nin priorados⁹), pero o certo é que a sé da bailía estaba radicada en Coia,¹⁰ entón unha pequena aldea na que se conservaría o seu castro e que combinaría unha economía agrícola con algunha pequena artesanal (aínda na actualidade consérvase o microtopónimo Pelamios).

Contaría igualmente cunha ponte duns 60 metros de lonxitude que a unía con Castrelos. Aínda que a datación desta ponte non é segura, ben puidese ter sido construída na época da xurisdición templaria.¹¹

En Coia os templarios posuían un couto, cerne da bailía, que comprendía os casais de Roade, Bouzas, Sobrebouzas, Outeiro, Corral de Coia, Eido Vello, Corral de Coia do Eido, Quintán do Barreiro, Pazo do Corral de Coia, Padornelo, Soutelán, Fornos de Telleira e o que máis tarde sería a Vila de Bouzas,¹² incluíndose a igrexa de San Martiño de Coia.

As referencias documentais de que a primixenia encomenda converteuse en bailía, é dicir, nunha entidade superior, son serodias. Teremos que agardar ao ano 1371, cando Enrique II concédelle a Juan de Castro, bispo de Tui, entre outras posesións, «el coto de coya con su baylia [...] que fueron de la orden del temple». Este couto, xunto con outras posesións das que logo falaremos, doáralas o rei Pedro I a Suer Yáñez de Parada. Cando este pasou ao servizo do monarca portugués Fernando I, Enrique II comisoulle as súas posesións.¹³ En Coia terían, logo, un convento fortificado, onde residirían o comendador e o resto dos irmáns; rexeitamos, logo, o convento de Vigo do que falamos máis arriba.

O couto abrangería terras, etc., das que surtiríense de alimentos, aparte das rendas, monetarias ou en especie, das explotacións que tivesen aforadas; mais tamén a proximidade do mar fai supoñer unha vinculación con este. Quizais gozasen dalgúns dereitos de pesca; quizais as naves templarias facían aquí algunha escala. Non cremos que houbera unha presenza importante de naves comerciais, xa que é ben sabido que Vigo foi un pequeno porto ata non hai moitos séculos.

¿Dispoñían dalgunha igrexa nestas paraxes? A este respecto hai moitas hipóteses. Hipólito de Sá, seguindo a Ávila y Lacueva, pensa que o mosteiro de Bembrive, ao que se uniría a actual igrexa de San Pedro, puido ser dos templarios (consérvase no lugar o topónimo *mosteiro e freire*),¹⁴ non sendo desta opinión Isidro Bango, que aporta o dato de que, en 1179, Fernando II confirma unha doazón de Afonso de Portugal de 1169, concedendo ao bispo de Tui o reguengo do couto de *Benevivere* e a igrexa de Santiago.¹⁵

O mesmo acontece coa igrexa de Santa María de Castrelos, que segundo os investigadores pertenceu á Orde do Hospital; sen embargo, a súa adscrición á Orde hospitalaria aparecería serodiamente nos documentos.¹⁶ O argumento de De Sá de que nun documento, que non especifica, se fala dun hospital, anterior á igrexa, *viam veterem et hospicium egrotorum de fratibus sancti juannis de Casteliis*,¹⁷ non é, ao noso xuízo, concluínte. Coñecemos varios casos de hospitais templarios baixo a advocación de San Xoán, como o de San Sadurniño, -no concello coruñés do mesmo nome-, ou o de San Xoán de Valladolid. Pero hai máis argumentos: un documento, publicado por Antonio Taboada Táboas, referido á freguesía de Santa María de Castrelos, do ano 1319, di que o rei Alfonso XI, en virtude dos decretos pontificios de que había que entregar á Orde do Hospital os bens templarios, sentencia que «*incorporamos para siempre jamás a la Orde de San Juan... todas las casas, baylías, iglesias, capillas, oratorios, ciudades, castillos, los cuales vienes poseía la Cavallería del Temple en el tiempo que en el Reyno de Francia fueron presos en el año de 1308. Entre otros bienes que contiene esta Donación. es el lugar y Casal de Pazo en la fra. y Coto de Santa María de Castrelos*».¹⁸ Aínda que no documento non se especifica que vaia incluída a igrexa, ben puidese ser que lles pertencese, xunto co pazo.

Por se fose pouco, nunha obra publicada non hai moitos anos, contendo os privilexios da Orde do Hospital en Castela e León, que recolle 432 documentos dende o século XII ao XV,¹⁹ non aparece por ningures esta igrexa, e si a de Santa María de Castrelos de Vega (Castrelo do Miño, provincia de Ourense); coidamos que de aquí ven a confusión no que respecta ao período medieval, porque na Idade Moderna si semella probado por Otero Pedrayo que foi da Orde hospitalaria. Por tanto, baseándonos no documento antes citado, non sería de estrañar que, aparte do lugar e casal de Pazo tamén lles pertencese a igrexa.

Sobre a igrexa de Santa María de Vigo hai unha tradición, non documentada, de que foi edificada, -a igrexa anterior á actual Colexiata-, polos templarios;²⁰ Álvarez Blázquez pensa que, dado que a igrexa xa existía en 1136, «es posible que los templarios, que efectivamente poseyeron bienes en Vigo, se hubieran limitado a colaborar en alguna reforma parcial del templo».²¹ Parece ser que nunhas escavacións realizadas no ano 1856 nas rúas antes mencionadas, Triunfo e Palma, para facer unhas casas, atopáronse uns sartegos con lousas de pedra, nas cales estaban esculpidas, supostamente, as armas dos cabaleiros do Temple.²²

Tamén existe a opinión de que na parroquia de San Salvador de Coruxo existira un mosteiro templario,²³ pero carece de fundamento, xa que está demostrada a súa vinculación, entre outros, a Celanova.

Pertencerían supostamente tamén aos templarios décimos de peixe do porto de Bouzas (hoxe pertencente ao concello de Vigo), e as de Santo Tomé de Freixeiro (concello de Vigo), Santa María de Guizán (Mos-Pontevedra) e Santiago de Parada (no concello de Nigrán-Pontevedra).²⁴

2.2. Redondela

Abandonamos Vigo e dirixímonos a Redondela. No documento xa citado de 1371, polo cal Enrique II doaba ao bispo de Tui os bens de Suero Yáñez de Parada, falábase tamén, como pertencente aos templarios, da *vila vella de Redondela*.²⁵

Se ben está perfectamente documentado que os templarios posuíron a Vila vella de Redondela, non o está que tamén súa a illa de San Simón, como afirman moitos autores,²⁶ aínda que a proximidade das illas á Vila vella, franqueábel coa marea baixa, e a existencia dunha ermida na illa maior, a de San Simón, xa cantada no século XIII polo xograr

Meendiño, fai supoñer que a aseveración destes autores sexa certa.

Estas illas, de infausta lembranza para os que alí estiveron presos nos comezos da dictadura franquista, e que fora anteriormente lazareto, pasará, a comezos do século XVI, a unha póla dos franciscanos menores, os chamados Pascualinos, en honra do seu fundador, frai Juan Pascual.²⁷

A función da illa de San Simón énos descoñecida. Non cremos que tivesen alí ningún convento; quizais tan só a igrexa, tanto para os seus cultos internos como para a xente do lugar: a cantiga de Meendiño, o falar de que está na ermida, dá a entender que a xente acudía á pequena igrexa a orar ou a asistir ao culto.

Xa dixemos anteriormente que Redondela era lugar de paso do Camiño Portugués de peregrinación a Compostela. Aparte disto, que interesaría grandemente aos templarios, como protectores dos peregrinos que eran, dispoñía tamén dun pequeno porto que, sen embargo, era un dos centros de atracción do bispado de Tui.²⁸ Redondela especialmente estaría relacionada cos intercambios comerciais.²⁹

Sabemos da existencia documentada de Redondela a partires do ano 1243.³⁰ A primitiva vila, a «Vila vella», estaba amurallada. Pero o seu crecemento provoca que, ao longo do camiño de acceso, naza unha vila nova, documentada a partires de 1267.³¹

Redondela viviría algo dos tres sectores produtivos: o primario, fundamentalmente o pan, para cuxa moenda existían varios muíños, e a pesca, que Portela considera de certa importancia, e que aparece en varios documentos;³² sobre este asunto Elisa Ferreira coida que tiñan que existir instalacións axeitadas para a conservación do peixe: salgadura, afumado, etc., produtos estes que se comercializarían noutros portos máis importantes.³³ De calquera xeito, o porto redondelán non estaría tan colmado como na actualidade, sendo máis navegábel; quizais facían escalas nel, como en Faro, como en Coia, as naves templarias que viñan do norte de Europa.

Tamén hai constancia de persoas dedicadas ao artesanado, especialmente zapateiros.

Xa vimos que os templarios eran os señores da Vila vella, é dicir, do primitivo núcleo urbano. Supoñémolos interesados no progreso da vila, nas súas actividades pesqueiras, recadando rendas similares ás do mosteiro de Melón, aínda que o seu señorío, territorial e xurisdiccional, levaría implícitas outras compensacións, que nos son descoñecidas, ao carecermos de documentación pormenorizada dos seus bens, contratos de foros, compras, vendas, etc.

2.3. O Val do Tea

No val do Tea, lugar de asentamento, dende idade temperá, de cenobios monásticos, como Angoares, e logo tamén colonizado polos cistercienses de A Franqueira, e por onde pasaba un dos ramais secundarios da Vía da Prata, que dende Monçao cruzaría o Miño e, a través de Salvaterra, dirixiríase a Pontearreas e a O Porriño, e que Portela considera un dos principais do bispado de Tui,³⁴ asentaría tamén o Temple.

Outra volta, as noticias son serodias. Teremos que agardar ao ano 1386 para constatar os a presenza da orde. Nun documento desta data, o monarca Juan I premia a un servidor seu, Paio Sorrede de Soutomaior, os seus servizos. Na «mercé», entre outras doazóns, dálle «las felegresias del canedo que fueron de la horden del Temple».³⁵

¿Cales eran estas freguesías das que fala o documento? Unha delas era San Miguel de Canedo, en cuxo territorio estaba emprazada a primitiva Pontearreas. Segundo Clodio González, ademais desta freguesía incluíríanse as actuais parroquias de Arcos (que tería,

Cabaleiros templarios na «chappelle des Templiers» en Cressac-Saint-Genis, Francia.

aparte dunha pequena capela dedicada a Santa María, os terreos do igrexario e fincas lindantes; desaparecida a orde, os bens foron agregados a dita capela, e a parroquia denominouse San Breixo de Arcos ata o século XVIII, desaparecendo a capela a comezos do XIX)³⁶, Bugarín e San Vicenzo de Canedo, que coa de San Miguel xa citada, están na actualidade incluídas en San Miguel de Pontearreas.³⁷

Por outra parte, para Clodio González carece de fundamento a filiación templaria de San Pedro de Angoares.³⁸

Estes bens templarios pasaron logo a diferentes mans: monarcas, Paio Sorredeia de Soutomaior, Orde do Hospital, franciscanos...³⁹

¿Que conclusións podemos tirar dos documentos? A primeira é que a presenza templaria no Val do Tea non foi excesivamente importante, aínda que si selectiva. Posuirían un couto con varias freguesías; quizais cobraban tamén un portádego polo paso da ponte medieval alí existente, edificada ao parecer sobre outra romana, e recollerían rendas decimais e eclesiásticas das súas igrexas, e décimos das terras que tivesen aforadas. Quizais tamén exercerían algunha vixilancia de camiños, aínda que as persoas alí destacadas serían moi poucas; mais ben sería un lugar visitado periodicamente polos cabaleiros ou sarxentos a fin de recoller os excedentes.

2.4. O sur da provincia

Tamén moitos autores afirman, en base ao documento xa citado de 1371, que A Guarda foi dos templarios. Nos concordamos con Martínez Díez que tal conclusión parte dunha lectura errada do documento, e que A Guarda nunca foi do Temple.⁴⁰ Se coñecésemos o texto da doazón de Pedro I a Suer Yáñez de Parada quizais cabería a posibilidade de ter que mudar de opinión, mais entramos no terreo das elucubracións, que non corresponden ao oficio do historiador.

Si é seguro que posuíron algúns bens en San Mamede de Guillarei, no concello de Tui, que serían doados por Enrique II, o 6 de maio de 1372, a Álvaro Fernández de Valladares.⁴¹

Igualmente se apunta a posibilidade de que en Leirado, concello de Salvaterra do Miño, existiu un convento templario,⁴² e que ata 1528 figura a parroquia co nome de Mosteiro de San Salvador de Leirado.

No sur da provincia de Pontevedra, bañada polo río Miño está Crecente. Tamén, neste caso, moitos investigadores relaciónano co Temple. Parece que existiu unha igrexa, antecesora da actual Colexiata, que era dos templarios, e con cuxas ruínas edificouse, logo da disolución da Orde, a fábrica actual. Tiña 6 lugares baixo a súa xurisdición: Ribera, Quintela, Freixo, Sendelle, Angude e Arrabal. Foi saqueada polos portugueses en 1642, o que ocasionou un importante dano, ao roubaren as alfaias e os libros do arquivo; pero o pai Flórez di que, por outros documentos, a filiación templaria estaba clara.⁴³

De ser certo este asentamento, estaría relacionado tanto cos camiños de peregrinación como coa pesca -existían numerosas pesqueiras nesta zona do río Miño- e o comercio, xa que o Miño era navegábel, e por el circulaba, por exemplo, o viño de Ribadavia.

Ligado coa igrexa anterior estaría unha edificación defensiva sobre a que logo se ergueu o castelo de Fornelos, tamén templario para algún autor.⁴⁴

Outros coidan que a igrexa parroquial de Santa María de Baiona pertenceu aos templarios,⁴⁵ ou falan dunha pegada templaria nesta fermosa vila. Esta idea foi desbotada, xa a comezos do século XX, por José de Santiago e Ulpiano Nogueira, que nada templario ven na Colexiata,⁴⁶ así como a inverosímil suposición de que o convento de Oia foi primeiro dos templarios.⁴⁷

2.5. A cidade de Pontevedra e o Morrazo

Confusas e contradictorias son as informacións que nos subministran algúns investigadores sobre a presenza dos templarios en Pontevedra. Iso débese aos cronistas franciscanos do século XVII. Un deles, cuxo nome descoñecemos, afirma que o convento de San Francisco de Pontevedra fora fundado polos templarios.⁴⁸

A mesma afirmación faina frai Jacobo de Castro:

Dentro de esta Villa [Pontevedra] en elevado, y efpaciofo fitio, que forma la plaza de la Herraria, tiene fu asiento el Convento, fobre cuya fundación no convienen en el año Gonçaga, y el Analifta, pues aquél la feñala al de 1395, y efte fe aplica al de 1300. y otros conjeturan fer contemporaneo al de Betanços, y aver fido antes de Templarios.⁴⁹

Murguía recolle outra tradición franciscana que afirma o mesmo.⁵⁰

A cousa complícase dende o momento que outros investigadores sosteñen que foi o convento de Santa Clara, e non o de San Francisco, o que tivo orixes templarias; todos seguen, neste caso, a González Zúñiga, que fai as súas argumentacións baseándose na decoración do convento, aínda que sen tomar partido.⁵¹

Benito Vicetto, sen entrar en detalles, limitase a dicir que os templarios tiveron fundación en Pontevedra.⁵²

Como se pode deducir, de ter que facer unha escolla, sería a primeira hipótese, a do convento de San Francisco, a máis aceptábel, aínda que, a falta de probas máis concluíntes, non estamos en condicións de confirmar a súa verosimilitude.

Máis fundamento ten a hipótese de que a freguesía de San Salvador de Coiro, en Cangas, pertenceu aos templarios; neste caso, a información aparece nun preito de 1611 sobre o curato de San Salvador de Coiro. Nese ano citado prodúcese unha disputa sobre o curato de San Salvador de Coiro entre o crego presentado para o beneficio e os patronos da capela do cardenal Mondragón. O crego, Diego de Quiroga, manifestaba que a igrexa era de real padroádego, «conforme a las bulas apostólicas que tiene por haber sido

monasterio de templarios, aunque ha algunos años que anda usurpado». Na súa alegación dicía tamén que

...se probará así mesmo que la Iglesia del dicho beneficio de San Salvador de Coiro fue iglesia de Templarios y con sus puertas dobladas y cruz y carnero, que eran las armas de los dichos Templarios, y que fue casa fuerte de ellos, y tuvo antiguamente muy grandes y amplios edificios, los cuales derrocaron el dicho Cardenal Mondragón y sus cómplices, y hoy en día están allí muchos cimientos de los dichos edificios y se encuentran grandes ladrillos y piedras muy antiguas al modo de los edificios que solían tener los dichos Templarios, y los dichos testigos dicen que así lo han visto y que lo oyeron confesar a otros más viejos que decían haberlo así visto y que lo habían oído a otros más ancianos, y así fue siempre muy público y notorio e pública voz e fama sin que se haya visto ni oído lo contrario.

A parte contraria, loxicamente, negaba toda a argumentación.⁵³ José Ángel Rey Caña vai máis alá e converte á igrexa en bailía, que protexería aos peregrinos.⁵⁴

Seguindo no Morrazo, Murguía recolle a tradición de que o lugar de Cerqueiro, en Moaña, «fué lugar de templarios».⁵⁵

Contra da opinión de Hipólito de Sá,⁵⁶ e outros autores, que relacionan coa Orde do Hospital varias igrexas do Morrazo, como Santa María de Cela,⁵⁷ San Andrés de Hío, Santo Tomé de Piñeiro ou San Martiño de Moaña, coidamos que, a excepción de Santa María do Campo,⁵⁸ ningunha delas pertenceu aos hospitalarios. Nin no *Inventario* nº 121 do Arquivo Histórico Nacional, nin no *Libro de Privilegios*., faise mención algunha a estas igrexas na Idade Media; só o *Inventario* cita unha doazón de Fernando II do reguengo de Aldán.⁵⁹ Otero Pedrayo, tanto no xa citado artigo «Bienes y Derechos...», como en «La Encomienda de Beade...», páx. 65, fala de diversas posesións no Morrazo, e se non menciona igrexas, -aparte da de Santa María do Campo, (cosa que estraña a Hipólito de Sá)-, é simplemente porque non as tiñan; o único que posuían eran algunhas casas, terras (casualmente algunhas en Aldán, quizais as mesmas doadas por Fernando II) etc., sobre as que fan diversos aforamentos.

Ademais, se seguimos a teoría deste autor, a cruz que figura no tímpano da cara setentrional da igrexa de San Martiño de Moaña non é a cruz hospitalaria de 8 puntas, a chamada «cruz das oito beatitudes», como el indica, senón unha cruz patada, de perfecta labra, emblema característico, como é sabido, da Orde do Temple.

Aínda que desbotamos as teorías do investigador pontevedrés, tampouco somos tan ousados como para relacionarmos, con rigor científico, esta igrexa cos templarios, a pesares desa clara iconografía, mentres non aparezan documentos da época que o demostren. As semellanzas construtivas en igrexas próximas non indican que sexan dun mesmo posuidor (catedral, mosteiro, orde militar...), etc. senón modelos locais. O mesmo ocorre en Lugo coa igrexa de Taboada dos Freires, da Orde do Temple, que ten no seu tímpano a representación da loita de Sansón contra o león, como moitas outras igrexas desa comarca que non por iso foron templarias. En calquera lugar de Galicia podemos ver semellanzas nas igrexas dun determinado lugar ou comarca, debido, en moitos casos, a que foron os mesmos canteiros ou mestres de obras os que as fixeron.

2.6. O Salnés

Outro lugar onde se fixo oír a tradición templaria é no caso do mosteiro de Nosa Señora de Nogueira, na parroquia de San Vicenzo de Nogueira, concello de Meis. Xa Jerónimo del Hoyo, a comezos do século XVII, dicía:

Hay en este destrito desta felegresía [de San Vicenzo de Nogueira] una iglesia antigua que se dice del monasterio de Nuestra Señora de Nogueira. Parece fué de templarios y después de la Encomienda del Sancto Sepulchro y ahora es miembro de la de Paços de Arintero.⁶⁰

Murguía recolle unha información de Antonio Martínez Boán, que dicía, na páx. 102 da súa obra *Memorias de Galicia*, escrita en 1640, que alí existira un convento de templarios «á dónde están máis de cien entierros de ellos con bultos de sus personas, y éstas están en una iglesia que llaman de Santa María de Nogueira».⁶¹ Outros autores insisten na mesma hipótese.⁶²

Sustentan outra opinión, vinculando o mosteiro de Nogueira aos monxes de Carboeiro e logo aos Hospitalarios Hipólito de Sá e J. M. Pereira.⁶³ Este último pensa, sen embargo, que as parroquias de San Martiño e San Salvador de Meis foron dominio e xurisdición templaria.⁶⁴

Hai algúns anos, Martínez Díez ten demostrado, ao noso xuízo, a pertenza de Santa María de Nogueira á Orde do Santo Sepulcro, xa dende 1128.⁶⁵

A parroquia de Paradela, tamén en Meis, é relacionada co Temple por Caamaño Bournacell.⁶⁶ Pereira Figueroa, pola súa parte, afirma que tamén estiveron presentes no concello de Portas,⁶⁷ concretando Caamaño que foi no lugar de Romai.⁶⁸ Por outra banda, o señorío de San Fiz de Lois (Ribadumia), sería compartido cos Soutomaior, pasando, logo da disolución, a parte templaria aos hospitalarios.⁶⁹

Caamaño, referíndose a Santa María Dozo, núcleo orixinario de Cambados, dinos que este territorio foi doado á Orde do Temple e á do Sepulcro, e, máis tarde, á do Hospital, aforándollo estas dúas últimas Ordes Militares á Casa de Ulloa e Soutomaior.⁷⁰

Tanta hipótese da presenza templaria na Terra do Salnés e arredores semella ter algún fundamento, porque dispoñemos dunha proba documental que os vincula a estas paraxes. Nos libros de aniversarios da Catedral de Santiago consta unha doazón do seguinte teor:

Mayo. 30. Ordinum per Capit., in perpetuum aniversar serenissimi Principis D. Johannis regis Castelle et Legionis et filiorum suorum, dantur 75 lbr. Solvuntur ut supra de bonis ordinis Templi de Arquos de Condesa et de Moraña et de Caldis de Reys in Salnes, quae rex Henricus patris suis bone memorie donavit dicto Cap. compost.; [mentres que o día 31 de maio celebrábase] ... Anivers. cum missa cantata et processione ad sepulturam Regum pro anima D. Henrici quondam regis Castelle et Legionis et parentum suorum. Dantur 75 lbr. annuatim solvende ut supra de bonis ordinis Templi in Salnes et in Moraña quer ipse donavit dicto Capitulo in qua die ipse Rex obiit.⁷¹

Esta dádiva é estudada por Javier Pérez Rodríguez, que nos detalla que, no caso do couto de Arcos da Condesa (concello de Caldas de Reis), de señorío da liñaxe dos Castros, «...certos lugares escapaban ao antedito señorío dos Castro e os Albán. Trátase dos casais que pertenceran á Orde do Temple, os cales, si ben debían paga-lo dezmo, parecen ter estado exentos do señorío maioritario da freguesía. A extensión do señorío templario non era grande - catro casais -...».⁷²

A máis recente publicación dun artigo sobre estas propiedades templarias permiten ampliar a súa verdadeira importancia.⁷³ En 1390 aínda se denominaba «a teença dos beens que foron da Ordeen do Tenple».⁷⁴

Rey Souto faise eco das referencias bibliográficas á suposta doazón que recibiu Pedro Fernández de Castro, por parte de Afonso XI, que lle tería doado boa parte dos bens

pertencentes á bailía de Faro e, na zona pontevedresa, os coutos de Teis e Valadares, así como dereitos no couto de Arcos da Condesa.⁷⁵

Sabemos que este nobre, en 1328, doou ao cabido de Santiago todo o que posuía no couto de Arcos, e en 1341 doa «o meu couto de Valladares et os dous meus coutos de Teyx que som en terra de Fragoso con todo o senorio et jurdiçon et casas et casares et herdades et chantados et outras quaesquer dereyturas et perteesças». ⁷⁶ En calquera caso, a pertenza á Orde do Temple destes bens na bisbarra olívica non está aínda clara.

En 1371 doará Enrique II ao Cabido compostelán «todas las heredades et rentas et derechos que nos avemos et nos perteneçen aver en tierra de Salnes et de Moraña et en el Coto de Arcos de Condesa», que «fueron de la Orden del Tenple...», reservándose para a Coroa as posíbeis «mineras de oro, et de plata, et de azul, et de otro metal qualquier que si las y ouere». En 1379 esta doazón será confirmada por Juan I,⁷⁷ e en 1398 por Enrique III.⁷⁸

A mención a estes bens, como vemos, é moi difusa. A aparición dun inventario da Tenza do Temple nun atado do fondo de Protocolos Notariais do Arquivo da Catedral de Santiago, estudado polo citado Rey Souto, permite coñecer con máis detalle en que consistían.⁷⁹

Segundo este investigador, o núcleo principal dos bens templarios nesta zona céntranse en torno a Caldas de Reis. Ao sur da vila, posuían bens nas parroquias de Portas, Lantaño, Valiñas, Paradela e Romai; un pouco máis ao leste, continuaban por Arcos da Condesa, Lamas e Laxe. Outro núcleo importante era o de Sanxenxo de Padriñán, tanto en número de bens como porque representaba unha saída ao mar. O resto dos bens estaban espallados preto de Iria (Xanza), en Catoira e Carracedo, outro pequeno grupo en Arousa e uns casais e herdades en Meis e Couso.⁸⁰

Respecto ao tipo de propiedades, a documentación menciona leiras, herdades, tallos, agros e terreos, algunhas delas ocupadas por viñas. A maior parte das viñas concéntrase nos arredores de Caldas de Reis. Rey Souto pensa que o viño sería vendido pola orde na súa maior parte na propia vila de Caldas. A orde levaba a terceira parte do viño, recollendo cantidades interesantes.⁸¹

O Temple exercería o dominio territorial sobre uns 28 casais na zona.⁸²

Respecto de rendas de orixe eclesiástica, en Santa María de Xanza, por exemplo, parece que gozaban do dereito de presentación (3 libras); en Santa Cruz de Lamas, tiñan dereito a cobrar unha parte das «quadras» (é dicir, a renda episcopal das tercias dos décimos).⁸³

As rendas, -ademais de en viño-, podían percibilas en diñeiro (en Quintáns, 10 libras; en Galtaz 16 mrs. vellos; en Baión, 50 soldos de brancas; polos casais de Lantaño, 10 libras e o cuarto da colleita...). A renda fixa en especie cobrábana en cereal («pan», é dicir, centeo).⁸⁴

Conclúe Rey Souto afirmando que as rendas desta Tenza do Temple non eran moi elevadas; en 1471, á morte do posuidor da tenza, Juan de Deus, subhástase a mesma, sendo adxudicada «con a metade de Santa Maria de Portas e o couto de Baltar e os beens de Fernand Lourenço e a tença de Caldas que mandou don Nuño Gonçalves para as tiebras» por 3.900 mrs vellos.⁸⁵

Como podemos comprobar, as distintas achegas bibliográficas sobre os posíbeis bens templarios na comarca do Salnés, dalgunha maneira, vense confirmadas por este documento do cabido compostelán.

3. COMENDADORES E FREIRES

Os nomes dos comendadores e freires pertencentes á bailía de Coia que coñecemos son os seguintes:

1232, xaneiro, 13: Don I. Munniz, comendador de Coia.⁸⁶

1307, maio, 15: Frei Sancho Afonso, comendador de Amoeiro e de Coia.⁸⁷

1307, xuño, 10: Comendador de Amoeiro e Coia: Frei Sancho Afonso.⁸⁸

1310, abril, 15: Frei Sancho Afonso, comendador de Amoeiro e de Coia; Freires: frei Antonio, frei Xoán Arie, frei Diego, frei Pedro e frei Xoán.⁸⁹

NOTAS

¹ Miguel Romaní Martínez: *Colección diplomática do mosteiro cisterciense de Sta. María de Oseira*, 2 vols., Santiago, 1989, vol. I, doc. 347, páxs. 336-337.

² Justo Fernández Fandiño: *Bouzas. Historia de la Villa*, Vigo, 1996, páxs. 27-28, data, sen razoar a afirmación, a chegada dos templarios nos anos 1198-1199.

³ Xoan Bautista Confalonieri: «Viaje de Lisboa a Santiago de Galicia», en J.M. López- Chávez Menéndez: *El Camino Portugués*, Vigo, 1988.

⁴ Arcos da Condesa, concello de Caldas de Reis.

⁵ Xesús Carro García: *A pelegrinaxe ao Xacobe de Galicia*, Vigo, 1965, pág. 61.

⁶ Aparte destes dous traballos que vimos de mencionar, existe unha bibliografía máis abundosa sobre os «Camiños Portugueses»; véxanse, por citar só algúns exemplos: AAVV: *Camiños Portugueses de Peregrinación a Santiago. Tramos galegos*, A Coruña, 1993 ou Felipe-Senén López Gómez: *Roteiros de Compostela. Galicia-Portugal*, A Coruña, 1993.

⁷ Hipólito de Sá Bravo: *El Monacato en Galicia*, 2 vols., A Coruña, 1972, vol. II, pág. 247.

⁸ Íbidem. O autor recolle esta hipótese de José Santiago y Gómez: *Historia de Vigo y su Comarca*, Madrid, 1896, páxs. 165-166, (existe outra edición en 1911), que dí: «... poseyendo en Vigo un convento y priorato, cuyo edificio se encontraba lindando con la antigua iglesia colegiata y comprendía la actual calle de la Palma, parte de la del Triunfo, teniendo otro edificio por la Campucha, plazuela vieja y calle de la Faxe (Real), donde algunos restos de construcción se conservan en las paredes de casas particulares». Este asentamento tamén é sustentado por Fernández Fandiño, *Bouzas...*, pág. 28.

⁹ Tamén Gonzalo Martínez Díez: *Los templarios en la Corona de Castilla*, Burgos, 1993, pág. 82, considera inverosímil tales priorado e convento.

¹⁰ Xa no *Diccionario Madoz*, -de mediados do século XIX-, (ed. facsímile, Madrid, 1986, vol. III, pág. 448), recóllese que Coia era bailía dos templarios.

¹¹ R. Patiño Gómez e outro: *Coia. Historia dunha parroquia*, Vigo, 1989, pág. 17, aínda que non especifica se a construción foi anterior ou posterior aos templarios, os que coida que chegaron a Coia arredor do ano 1200.

¹² «Apeo, demarcación e averiguación de los bienes, casales y propiedades que pertenecen as Rvdmo. Sr. Obispo de Tuy y a los Sres. del Cabildo de su Catedral en la Villa de Bouzas y Cámara de Coya. Hízose en el año de 1565», publicado por Fernández Fandiño, *Bouzas...*, páxs. 343-364.

¹³ Publican o documento practicamente enteiro: Pascual Galindo Romeo: *Tuy en la Baja Edad Media. Siglos XII-XV*, Zaragoza, 1923, doc. XXIV, páxs. XXVI-XXVII; Patiño Gómez e outro: *Coia...*, pág. 18. Citan este documento, entre outros autores: José María Álvarez Blázquez e outros: *Vigo en su historia*, Vigo, 1979, pág. 96, e, do mesmo autor: *La ciudad y los días. Calendario histórico de Vigo*, Vigo, 1960, pág. 374; Jaime Garrido Rodríguez: *Fortalezas de la antigua provincia de Tuy*, Pontevedra, 1987, pág. 175; Patiño Gómez, op. cit., pax. 18; Benito Vicetto: *Historia de Galicia*, ed. facsímile, Lugo, 1979 (1ª ed. en 1872), vol. V, pág. 367-368; De Sá, op. cit., II, pág. 247; Jesús Gómez Sobrino e outro: *Miscelánea Guardesa (Arte-Periodismo-Heráldica)*, Tui, 1981, pág. 37; Aquilino G. Santiso: «El dominio del Obispo y Cabildo de Tui en A Guarda», en *Gallaecia. Actas do 1º Congreso. A Guarda, 1988*, Vigo, 1990, pág. 295; Manuel Murguía: *Galicia*, 2 vols., ed. facsímile, Madrid, 1982, pág. 734, nota 1; José Antonio Orge Quinteiro: *Las islas de San Simón (aproximación a su historia)*, Pontevedra, 1994, pág. 44; Enrique Flórez: *España Sagrada*, vol. XXII, Madrid, 1767, pág. 183; Prudencio de Sandoval: *Antigüedades / dela Ciudad, y Iglesia / Cathedral de Tuy, / y delos Obispos / que se save aya / avido en ella*, ed. facsímile, Barcelona, 1974 (1ª ed. Braga, 1610), pág. 171r-v; Ricardo Rodríguez Blanco: *Apuntes históricos de la Santa Iglesia Catedral, ciudad*

y *antigua diócesis de Tuy*, Santiago, 1879, páx. 168; De Sá: *El monacato...*, II, páx. 252; Eduardo Bragado Rodríguez e outro: *O Vigo das igrexas románicas*, Vigo, 1993, páxs. 26, 35; Martínez Díez: *Los templarios...*, páxs. 81-82; José de Santiago y Gómez, e outro: *Bayona antigua y moderna*, Madrid, 1902, páxs. 29-30.

¹⁴ *El monacato...*, II, páx. 252. Tamén Antonio Taboada Táboas: «Notas para un mapa Glyptográfico de la diócesis de Tuy», en *Actas del Coloquio Internacional de Gliptografía*, 2 vols., Pontevedra, 1986, vol. II, páx. 740, pensa que Bembrive estivo vinculado ao Temple, baseándose no topónimo *mosteiro* e na decoración da igrexa. Nun máis recente traballo de Hipólito de Sa, «Los Templarios en Vigo», pp: 119-127, *Boletín del Instituto de Estudios Vigüeses*, 2 (1996), páx. 125, volve a afirmar o mesmo, baseándose en preitos da Orde do Hospital co bispo de Tui, aínda que non os especifica.

¹⁵ Isidro Bango Torviso: *Arquitectura románica de Pontevedra*, A Coruña, 1979, páx. 218.

¹⁶ Ángel del Castillo: *Inventario artístico y monumental de Galicia*, 2ª ed., A Coruña, 1987, páxs. 106-107, ao estudar a igrexa de Castrelos afirma que pertenceu á encomenda de Beade, pero que os dous documentos publicados que coñece, -sen dicir cales son-, non son anteriores ao ano 1305.

¹⁷ *El monacato...*, II, páx. 261. En «Los Templarios en Vigo», *ibidem*, De Sa afirma agora que si foi da orde.

¹⁸ Taboada Táboas, art. cit., páx. 739. O documento atópase no Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra, atado de documentos soltos, Santa María de Oia e outros: «Relación de bienes pertenecientes a la Orden del Hospital de San Juan de Jerusalén. Foro de 1503 suscrito polo notario Lope Rodríguez. LUGAR Y CASAL DE PAZO SITO EN LA FRA. Y COTO DE SANTA Mª DE CASTRELOS. Nº 786. José de Santiago y Gómez, op. cit., páx. 165, tamén pensa que a parroquia de Castrelos foi templaria. Tamén Emilia Estévez Villaverde: *Ponteareas y el Condado en la historia*, Pontevedra, 1981, páx. 16, di que o investigador Clodio González Pérez afirma que Castrelos, xunto con Coia e outros lugares, pertenceu ao Temple.

¹⁹ Carlos de Ayala Martínez (compil.): *Libro de Privilegios de la Orden de San Juan de Jerusalén en Castilla y León (Siglos XII-XV)*, Madrid, 1995. Este libro, de importancia extraordinaria para o coñecemento da Orde do Hospital na Idade Media en Castela e León, é a transcripción do Mss. H211 do Museum and Library of de Order of St. John, de Londres, titulado *Book of Privileges, Grants, etc., made for the Order of St. John in Spain*, que se consideraba perdido logo do saqueo do arquivo da Orde en Consuegra polas tropas napoleónicas. O libro contradí claramente o Inventario nº 121 da Orde, gardado no Arquivo Histórico Nacional, que efectivamente, no folio 32 v., fala dunha doazón de Alfonso X á Orde da igrexa vigüesa; pero é un erro de transcripción de Vega por Vigo, como se vé no *Libro de Privilegios...*, doc. 356 e 357, páxs. 577-581, onde se publica o documento, que é ademais unha permuta, non unha doazón.

²⁰ Álvarez Blázquez e outros: *Vigo y su historia*, páx. 69. De Sá: *El monacato...*, II, páx. 248, recolle a noticia de José de Santiago. Este investigador, op. cit., páx. 165, di que convento e priorato (sic) templario de Vigo estaba lindando coa antiga Colexiata. Tamén un documento procedente da Catedral de Tui, relacionado cos dezmos da Colexiata, indica, nun dos seus parágrafos, que a persoa que fixo as averiguacións relacionaba a igrexa cos templarios, en base á representación do *agnus dei*, que «esta esculpido en su fachada por estarlo en la mª Con fformª enottas muchass Yglesias y Casas que consta lo ffueron...». Vid. Arquivo da Catedral de Tui, Colexiata de Vigo, mazo 9, nº 32. Estévez Villaverde: *Ponteareas...*, páx. 16, di, que a fortaleza-convento dos templarios de Vigo estaba situada no lugar que ocupa a Colexiata.

²¹ *Vigo...*, páx. 69.

²² De Sá: *El monacato...*, II, páx. 247. Tamén faise eco destas opinións, seguindo a José Santiago, José Espinosa Rodríguez: *Tierra de Frago*, Vigo, 1949, páx. 118.

²³ *Diccionario Madoz*, vol. II, páx. 346.

²⁴ De Sa, «Los Templarios en Vigo», *ibidem*. Estas igrexas terían sido doadas por Pedro I a Suer Yáñez de Parada, xunto co realengo de «Turonio», aínda que, posteriormente, Enrique II revogaríaa esta doazón.

²⁵ Non imos repetir de novo o listado de investigadores que mencionan este documento. Aparte deles, outros autores como Francisco Ávila y Lacueva: *Historia civil y eclesiástica de la ciudad de Tuy y su obispado*, 4 vols., ed. facsimile, Santiago, 1994, vol. II, páx. 166; Emilio González López: *Grandeza y decadencia del Reino de Galicia*, 2ª ed., Vigo, 1978, páx. 311 ou Ramón Otero Pedrayo: *Guía de Galicia*, 5ª ed., Vigo, 1980, páx. 395; José García Oro: «La Iglesia de Tuy en la Baja Edad Media (1070-1500). La frontera y la guerra», pp: 549-570, en José García Oro (coord.): *Historia de las Diócesis españolas. 14: Iglesias de Santiago de Compostela y Tuy-Vigo*, Madrid, 2002, páx. 557, 560, tamén se fan eco desta pertenza.

²⁶ González López, op. cit. *ibidem*; Ávila y Lacueva, op. cit., leg. 233; AAVV: *Camiños portugueses...*, op. cit., páx. 32; Ramón Otero Pedrayo: «La encomienda de Beade de la Orden de Malta», *Cuadernos de Estudios Gallegos*, XVIII-54 (1963), páx. 59; Xulio M. Sigüenza: «La isla atlántica y sus muertos», *El Correo Gallego*, 3-3-1991, páx. 57,

que recolle a noticia do historiador Nicolás Taboada y Leal, da súa *Descripción topográfica-histórica de la ciudad de Vigo, su ría, y sus alrededores*, publicada en Santiago en 1840; Miguel Ángel Pereira Figueroa e outros: *Pontevedra turística. Guía provincial*, Pontevedra, 1989, páx. 190; Orge Quinteiro: *Las islas de San Simón...*, páx. 43-44; Amador Montenegro López Saavedra: *Notas para una historia íntima de Vigo*, Vigo, 1991, páx. 139; Gerardo Álvarez Limeses: *Geografía de Galicia. Pontevedra*, vol. XIII, Barcelona, 1936, páx. 740; Estanislao Fernández de la Cigöña: *Islas de Galicia. Cíes, Ons, Sálvora, Tambo, San Simón e Cortegada*, Vigo, 1991, páx. 93; Pilar Patiño Portas: voz «Redondela» en AAVV: *Galicia pueblo a pueblo*, A Coruña, 1995, páx. 1176; Enrique Flórez: *España Sagrada*, vol. XXIII, páx. 194; Rodríguez Blanco: *Apuntes históricos...*, páx. 421; Juan Manuel Fuente: «Viajes. Llegando a Redondela desde su retaguardia», *La Voz de Galicia*, 9-5-1992; Anónimo: «Turismo náutico: Ría de Vigo», *El Correo Gallego*, 23-8-1991, páx. 42; Luis Piñeiro: «El lazareto de San Simón y otras mejoras», pp: 387-398, en AAVV: *Historia ilustrada de Vigo*, Vigo, 1996, páx. 398.

²⁷ Fai unha fermosa e emotiva evocación histórico-literaria da illa Xosé María Álvarez Cáccamo: *A novela de San Simón*, Vigo, 2005.

²⁸ Ermelindo Portela Silva: *La región del Obispado de Tuy en los siglos XII a XV. Una sociedad en la expansión y en la crisis*, Santiago, 1975, páx. 74.

²⁹ Íbidem.

³⁰ «...super molendinis de Redondela qui fuerunt de Petro Cresconi et uxori sue» (Portela Silva, *La región...*, páx. 179, nota 191).

³¹ Portela Silva, op. cit., páx. 96.

³² En varios foros do mosteiro de Melón aparece como condición a entrega de certas cantidades de sardiñas, *pissotas* (Portela Silva, op. cit., páx. 183, notas 207 e 208).

³³ Elisa Ferreira Priegue: *Galicia en el comercio marítimo medieval*, A Coruña, 1988, páx. 92.

³⁴ Portela Silva, op. cit., páx. 48, 191.

³⁵ Recollemos o dato de Amalia Prieto Cantero: *Archivo Histórico General de Simancas. Catálogo V. Patronato Real*, Valladolid, 1949, vol. II, páx. 103, doc. 5005. Citan esta doazón, entre outros, Estévez Villaverde: *Ponteareas...*, páxs. 16-17; J. M. Buján: «Presencia franciscana en la Diócesis de Tuy. El Convento de San Diego de Canedo», pp: 291-319, *Tui. Museo y Archivo Histórico Diocesano*, vol. IV (1986), páx. 299 (este mesmo artigo está publicado no *Boletín do Museo Provincial de Lugo*, vol. IV (1988-1989), pp: 163-185; Murguía: *Galicia*, vol. 2, páx. 790, recollendo un fragmento do documento; José García Oro: *La nobleza gallega en la Baja Edad Media. Las casas nobles y las relaciones estamentales*, Santiago, 1981, páx. 216, nota 2; Clodio González Pérez: *San Pedro de Angoares. Módulo para la memoria de una parroquia*, Pontevedra, 1975, páx. 30; do mesmo autor: *Aproximación a la historia de Ponteareas*, Ponteareas, 1983, páx. 22, e na Introducción que fai á obra citada de Ávila y Lacueva, vol. I, páxs. 30-31 (sabemos que este autor tamén recolle este documento no seu artigo «Ponteareas y los Templarios», publicado na revista *ponteareán Lonxe da Terriña*, pero non o puidemos conseguir).

³⁶ Estévez Villaverde: *Ponteareas...*, páxs. 16-17.

³⁷ González Pérez: *San Pedro de Angoares...*, páx. 81. Este autor pensa que o mosteiro altomedieval de San Breixo de Arcos, que lembraba o topónimo *mosteiro*, puido pertencer logo aos templarios. Tamén nos di que Ávila y Lacueva era da mesma opinión. Pereira Figueroa: *Pontevedra turística...*, páx. 171, tamén relaciona o mosteiro cos templarios; asimesmo faino Gómez Cortez: «Ponteareas fue lugar de asentamiento de cenobios desde el 963», *El Correo Gallego*, Especial Corpus de Ponteareas, 1-6-1991, páx. 37.

³⁸ González Pérez, íbidem. A persoa que facía tal atribución era Sebastián de Miñano, no seu *Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal*, Madrid, 1926, no vol. I.

³⁹ Aparte dos investigadores xa citados, tamén José Castro Álvarez: «Ponteareas: un alto en el camino portugués», *El Correo Gallego*, separata da «XI Romería Internacional», xullo de 1990, páx. 6 da separata, faise eco da presenza templaria en Ponteareas.

⁴⁰ Martínez Díez: *Los templarios*, páx. 81-82.

⁴¹ Ávila y Lacueva, *Historia civil y eclesiástica...*, vol. I, páx. 140 (do texto facsimilar).

⁴² José Manuel Hidalgo Cuñarro e outro: «El castro «A cidade» de Caneiro, Fozara (Ponteareas)», pp: 151-228, *El Museo de Pontevedra*, XXXIII (1979), páx. 159; Ramón Rodríguez Otero: *El Condado entre lo lírico y la historia*, Tui, 1986, páx. 25; González Pérez: *San Pedro de Angoares...*, páx. 30; Ávila y Lacueva, op. cit., II, páx. 344.

⁴³ Enrique Flórez: *España Sagrada*, vol. 23, Madrid, 1767, páxs. 190-191. Recoñecen esta filiación templaria Otero Pedrayo: «La encomienda de Beade...», páx. 59; Álvarez Limeses: *Geografía...*, vol. XII, páx. 518; Bango Torviso: *Arquitectura...*, páx. 17; Pilar Portas Patiño: voz «Crecente» en *Galicia pueblo a pueblo*, A Coruña, 1994, páx. 446; Ávila y Lacueva, op. cit., vol. II, páx. 362; Samuel Eiján Lorenzo (OFM): *Historia de Ribadavia y sus alrededores*, ed. facsimilar, Lugo, 1981, páx. 116; Pereira

- Figueroa: *Pontevedra turística...*, páx. 74, que pensa que, ademáis da igrexa, na torre de Fornelos tiñan un mosteiro; Estévez Villaverde: *Pontearreas...*, páxs. 16-17; J. M. Buján: «Presencia franciscana...», páx. 298; Rodríguez Otero: *El Condado...*, páx. 55; Alfonso Vázquez Martínez: «El Castillo de Fornelos (Creciente)», *Boletín del Museo Arqueológico Provincial de Ourense*, vol. IV (1948), páx. 148, que nos fala dunha Bula de Alexandre III, de 1186, que menciona *Crescenten cum cauto et pertinentiis suis*; en nota nº 5 a pé de páxina di: *Script. III. Bulla confirmationis ordinis tertia cum expresione Monasteriorum hereditatum et locorum demo intra Hispaniam post. Bullam Alkexandri III aquisitorum*. Este autor nos comunica tamén que M. Fernández de la Granja, nun manuscrito conservado na Biblioteca do Seminario de Estudos Galegos «Pai Sarmiento», II Libro, páx. 174, di: «sábese que pertenció a los Templarios el Beneficio de sta S.I.»; Ernesto Iglesias Almeida: *Notas históricas del Bajo Miño. Puertos, barcas, pesqueras*, Tui, 1988, páx. 50; Martínez Díez: *Los templarios...*, páx. 82-83, aínda que dubidando da atribución; Hipólito de Sá: *Rutas del románico en la provincia de Pontevedra*, Vigo, 1978, páx. 331.
- ⁴⁴ De Sá: *Rutas...*, páx. 333.
- ⁴⁵ *Diccionario Madoz*, vol. I, páx. 122; Álvarez Limeses: *Geografía...*, vol. XIII, páx. 978.
- ⁴⁶ Op. cit., páx. 118.
- ⁴⁷ Op. cit., páx. 55.
- ⁴⁸ Manuel de Castro (OFM) (introdución, rectificacións e notas): Anónimo: *Crónica de la Provincia Franciscana de Santiago (1214-1614)*, Madrid, 1971, páx. 154. O autor barroco seguía a Gonzaga, *De origine*, III pars, *Prov. sti. Iacobi*, conv. XV, páx. 747-748.
- ⁴⁹ Jacobo de Castro (OFM): *Primera parte / de el / arbol chronologico / de la Santa Provincia de Santiago*, Salamanca, 1722, vol. I, páx. 194. O mesmo di do convento de San Simón, na páx. 250.
- ⁵⁰ Murguía, op. cit., vol. 2, páx. 716. Afirma que o pai Herrera, autor do século XVII, nas súas *Adiciones a Dávila*, considera aos templarios predecesores dos franciscanos neste convento. Tamén Rey Caíña: voz «Orden del Temple», xa citado, afirma que os templarios tiveron unha importante casa en Pontevedra que pasou aos franciscanos.
- ⁵¹ González Zúñiga: *Historia de Pontevedra*, Pontevedra, 1846, páx. 77; *Diccionario Madoz*, vol. V, páxs. 1052-1053; Murguía, op. cit., vol. 2, páx. 722; Celestino García Graña: «El proceso de estructuración de la ciudad desde el siglo XIII al XVI», en AAVV: *Pontevedra. Planeamiento histórico y urbanístico*, Vigo, 1988, páx. 202; Marta Cuadrado: «La iglesia del convento de Santa Clara de Pontevedra: Estudio artístico», pp: 199-230, *El Museo de Pontevedra*, vol. XXXIX (1985), páx. 201; AAVV: *Camiños Portugueses...*, páx. 39 (recollendo, na páx. 46, a opinión de Filgueira Valverde de que non é verosímil esta afirmación); Carmen Carrochano e outro: «Arqueología medieval de Pontevedra», *Pontevedra. Revista de Estudios Provinciales*, 4 (1988), páxs. 45-47.
- ⁵² Benito Vicetto: *Historia de Galicia*, vol. V, páx. 271, nota 2.
- ⁵³ Publica parte do documento Lauro Xosé Pedreira Ares: «Templarios de San Salvador de Coiro», *Programa das Festas do Cristo de Santiago*, agosto de 1991, páxs. 35-39.
- ⁵⁴ José Ángel Rey Caíña: «Pontevedra medieval», pp: 403-409, *Pontevedra. Revista de Estudios Provinciales*, 8-9 (1992), páx. 404.
- ⁵⁵ Murguía, op. cit., vol. 2, páx. 717.
- ⁵⁶ Tanto na súa obra *El monacato...* como en *Rutas...*, xa citadas anteriormente.
- ⁵⁷ Xosé Carlos Durán Gallego e outros: *La iglesia sanjuanista de Santa María de Cela*, Pontevedra, 1991.
- ⁵⁸ Ramón Otero Pedrayo: «Bienes y derechos de los caballeros sanjuanistas en Tierra de Morrazo y villa de Pontevedra», pp: 33-42, *El Museo de Pontevedra*, VI, páx. 34.
- ⁵⁹ Fol. 12 v.
- ⁶⁰ Jerónimo del Hoyo: *Memorias del Arzobispado de Santiago*, ed. a cargo de Benito Varela Jácome, que transcribe o manuscrito de 1607, Santiago, s.a., páx. 512.
- ⁶¹ Murguía, op. cit., vol. 2, páx. 717.
- ⁶² *Diccionario Madoz*, vol. IV, páx. 881; Álvarez Limeses, *Geografía...*, vol. XII, páx. 448; José Caamaño Bournacell: *Cambados y el Valle de Salnés (La margen izquierda de la Ría de Arosa). Guía histórico-turística*, Madrid, 1957, páx. 80; Álvaro Cunqueiro: *Pontevedra. Rías Bajas*, 4ª ed., León, 1978, páx. 25; M. Ríos: voz «Diócesis de Santiago de Compostela», en Quintín Aldea e outros: *Diccionario de Historia Eclesiástica de España*, 5 vols., Madrid, 1973, vol. IV, páx. 2197.
- ⁶³ *El monacato...*, vol. II, páxs. 211-216, *Rutas...*, páx. 57. Admite, sen embargo, a posibilidade de que houbera dous mosteiros, o de San Lourenzo de Nogueira, filial de Carboeiro, e o de Santa María de Nogueira, que entón si puidese ter sido de templarios e logo de sanxoanistas, aínda que o dubida dada a data de erección da igrexa, ano 1110. Isto, ao noso xuízo, non indica nada, xa que a súa traza actual semella máis serodia. Tamén Pereira Figueroa e outro: *Pontevedra turística*, páx. 126, non relaciona esta igrexa cos templarios.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *La Orden y los caballeros del Santo Sepulcro en la Corona de Castilla*, Burgos, 1995, páxs. 115-117. Igualmente Adrián Arcaz Pozo: «Nobleza y Órdenes Militares en la Galicia Bajomedieval», pp: 127-150, *Medievalismo*, 5 (1995), páx. 33, menciona esta relación, (seguindo o traballo de N. Jaspert: «La estructuración de las primeras posesiones del Capítulo del Santo Sepulcro en la Península Ibérica: la génesis del Priorato de Santa Ana de Barcelona y sus dependencias», en *I Jornadas de Estudio de la Orden del Santo Sepulcro*, Calatayud-Zaragoza, 1991, pp: 93-108, apénd. doc. nº 1) e noutro artigo, «Implantación y desarrollo territorial de la Orden Militar de San Juan de Jerusalén en Galicia (siglos XII-XV)», pp: 257-274, *En la España Medieval*, 18 (1995), páx. 271. A única posibilidade para harmonizar as teorías é que os templarios posuían, temporalmente, este lugar; hai un periodo, entre 1131 e 1421, no cal non existe documentación sepulcrista referida a Nogueira.

⁶⁶ Afirma que pertenceu, conxuntamente, ás Ordes Militares Orientais, compartindo o dominio coa Casa de Soutomaio. Op. cit., páx. 79.

⁶⁷ Op. cit., páx. 186.

⁶⁸ O mesmo que no caso de Paradela, o señorío era conxunto das OOMM estranxeiras. Op. cit., páx. 87.

⁶⁹ Pereira Figueroa, op. cit., páx. 194. Cremos que sigue, nesta opinión, a Caamaño Bournacell, op. cit., páx. 79.

⁷⁰ Op. cit., páx. 22. Un documento procedente do mosteiro de Armenteira fala dunha doación en *Santa Maria Dixo y en la voz de los Cabaleiros*. Vid.: Fermín Bouza Brey (trascrición): *Historia del monasterio de Armenteira, por Fray Basilio Duarte (1624)*, pp: 57-107, *Compostellanum*, VI-2 (1961), páx. 91.

⁷¹ Pub.: Eladio Leirós: «Los tres libros de aniversarios de la Catedral de Santiago de Compostela», pp: 179-254, *Compostellanum*, XV-2 (1970), páxs. 222-3. Recolle esta noticia Francisco Javier Pérez Rodríguez: *El Dominio del Cabildo Catedral de Santiago de Compostela en la Edad Media (Siglos XII-XIV)*, Santiago, 1994, páx. 11. Tamén nesta mesma páxina, nota 41, afirma que «Los bienes que la Orden del Temple poseía en Galicia parecen haber quedado a disposición de Enrique II, quien había donado *el coto de Coya con su baylia et la villa bella de Redondela que fueron de la Orden del Temple de que nos habíamos fecho merced al dicho Suer Yañes*, y que en 1371 entregó a la catedral de Tuy».

⁷² Pérez Rodríguez, op. cit., páxs. 119-120.

⁷³ Javier A. Rey Souto: «Los templarios y el Cabildo de Santiago: A Tenza do Temple», pp: 755-767, en Ricardo Izquierdo Benito e Francisco Ruiz Gómez (coords.): *Las Órdenes Militares en la Península Ibérica. Volumen I: Edad Media*, Universidad de Castilla la Mancha, Cuenca, 2000.

⁷⁴ Rey Souto, 2000: 756.

⁷⁵ Rey Souto, 2000: 757.

⁷⁶ Rey Souto, 2000: 758.

⁷⁷ O documento de doazón de Enrique II, datado en Toro o 26 de setembro de 1371, e o de confirmación de Juan I, datado en Burgos o 8 de agosto de 1379, teñen sido publicados por Héitor Picallo Fuentes: «Documentos para a historia da Orde do Temple nas comarcas de Moraña, O Salnés e o couto de Arcos da Condesa», pp: 349-353, *Boletín de Estudios de Genealogía, Heráldica y Nobiliaria de Galicia*, 2 (2003).

⁷⁸ Rey Souto, 2000: 758.

⁷⁹ Rey Souto, 2000: 758-759; nota 13: A.C.S. leg. 699a, Protocolos de Alvaro de Castenda, f. 50-56.

⁸⁰ Rey Souto, 2000: 760.

⁸¹ Rey Souto, 2000: 762-763.

⁸² Rey Souto, 2000: 763.

⁸³ Rey Souto, 2000: 764.

⁸⁴ Rey Souto, 2000: 764-765.

⁸⁵ Rey Souto, 2000: 766-767.

⁸⁶ Román Martínez: *Colección...Oseira*, vol. I, doc. 347, páxs. 336-337.

⁸⁷ Publican o documento: Pedro Rodríguez de Campomanes: *Dissertaciones historicas del Orden y Cavallería de los Templarios*, ed. faccímile, Barcelona, 1975, (1ª ed. Madrid, 1747), páx. 232-233; José María Luengo y Martínez: *El castillo de Ponferrada y los templarios*, 2º ed., Madrid, 1980, páx. 62.

⁸⁸ Emilio Duro Peña: «El monasterio de San Salvador de Sobrado de Trives», *Archivos Leoneses*, 41 (1967), páxs. 16-17.

⁸⁹ Tanto o comendador como os freires atendían as baillás de Amoeiro e de Coia, que estaban unidas. Publica o documento Áurea Javierre Mur: «Aportaciones al estudio del proceso contra el Temple de Castilla», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, LXIX (1961), apéndice III, páx. 76; Fidel Fita: *Actas inéditas de siete concilios españoles*, Madrid, 1882, páxs. 77 ss.